

Ks. Józef Makselon, *Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie 2005, ss. 364

Zagadnienia związane ze śmiercią, ludzkim przemijaniem znajdują się w kręgu zainteresowań różnych dziedzin nauki. W obrębie psychologii dział, który analizuje psychologiczne aspekty śmierci oraz żaloby, nazywany jest tanatopsychologią. Rozważania z zakresu tanatopsychologii są jednak stosunkowo słabo reprezentowane w publikacjach ukazujących się na rynku polskim. Z tego względu warto zwrócić uwagę na książkę pod redakcją ks. Józefa Makselona – jednego z pierwszych w polskiej psychologii badaczy prowadzących badania empiryczne z zakresu tanatopsychologii. W jej tytule – *Człowiek wobec śmierci. Aspekty psychologiczno-pastoralne* – zawarta jest bardzo prosta, a zarazem wymowna zapowiedź sposobu rozumienia ujmowanej tematyki. Śmierć rozpatrywana jest tu bowiem z perspektywy podmiotu – człowieka, który ma wobec niej określonego rodzaju postawę, czyli specyficzne do niej ustosunkowanie. Publikacja jest zbiorem 19 artykułów napisanych przez różnych autorów (głównie mających wykształcenie psychologiczne), związanych m.in. z takimi katolickimi uczelniami, jak Papieska Akademia Teologiczna oraz Katolicki Uniwersytet Lubelski. Prezentowana praca składa się z dwóch zasadniczych części. Pierwsza ujmuje analizy o charakterze teoretycznym, druga zaś zawiera prezentacje wyników różnych badań empirycznych oraz zagadnień związanych z opieką paliatywno-hospicyjną.

W pierwszej części publikacji przedstawione są obszernie rozważania i koncepcje teoretyczne dotyczące śmierci, umierania oraz żaloby. Książka rozpoczyna się artykułem ks. Czesława Cekiera pt. *Człowiek wobec życia, samobójstwa i śmierci*. Autor analizuje od strony filozoficznej, psychologicznej oraz teologicznej takie zagadnienia, jak życie, śmierć oraz samobójstwo. Zaznacza również, iż postawa człowieka wobec nich jest przejawem filozofii życia, stylu zachowania, wyznawanej religii, umieszczonej w kontekście kulturowym, w którym osoba żyje (s. 10).

W kolejnym artykule (pt. *Doświadczenie żaloby w kontekście psychologicznym*) ks. Jan Dziedzic koncentruje się wokół tematyki związanej z żalobą. Zagadnienie to jest analizowane wieloaspektowo. Najpierw autor przedstawia rozumienie tego zjawiska w różnych perspektywach: biologicznej, psychodynamicznej, kognitywnej oraz fenomenologiczno-egzystencjalnej, a następnie przechodzi do charakterystyki poszczególnych etapów procesu żaloby. Szczególnie koncentruje się na czterech etapach doświadczania straty wyodrębnionych przez V. Kast (1982): nieuznawanie, intensywne emocje, poszukiwanie i oderwanie oraz nowy stosunek do siebie samego i świata. Dalej ks. Dziedzic podejmuje próbę opisu zaburzonych form przeżywania żaloby, poprzedzoną dostrzeżeniem faktu płynności granic między reakcjami w żalobie zdrowej oraz patologicznej. Ostatni fragment artykułu wskazuje miejsce pomocy psychologicznej w przypadku niewłaściwego przeżywania żaloby, a także określa konkretne zadania, jakie osoba doświadczająca żaloby musi wykonać na poszczególnych etapach doświadczania straty.

Artykuł *Za i przeciw samotności człowieka wobec śmierci* autorstwa Anny Latawiec to próba odniesienia się do pozytywnych i negatywnych aspektów samotności osób będących w obliczu swojej śmierci, a także i tych, którzy doświadczają śmierci swoich bliskich. Autorka dokonuje wnikliwej charakterystyki samotności i odnosi ją do sytuacji umierania. Niewątpliwym walorem tego artykułu jest również zwięzły i jasny sposób przedstawienia wniosków i swoistego rodzaju postulatów, które mogą pomóc w przygotowaniu się na śmierć własną oraz bliskich osób. Wydają się one także cenną wskazówką dla personelu hospicyjno-paliatywnego.

W artykule ks. Makselona (*Główne wątki badań tanatopsychologicznych*) możemy znaleźć zwięzły i usystematyzowany opis zasadniczych nurtów teoretycznych i badawczych, podejmowanych w ramach tanatopsychologii. Autor dzieli problematykę badań na dwa obszary. W pierwszym z nich silnie akcentuje kategorię postawy, rozumianej jako odniesienie podmiotu – człowieka – do przedmiotu, którym w tym przypadku jest śmierć. W ramach tego nurtu wskazuje na możliwość badania różnorodności oraz wielowymiarowości postaw wobec śmierci, a także korelatów postaw tanatycznych (silnie akcentując zmienne analizowane w obszarze religijności). Drugi obszar badań dotyczy z kolei problematyki związanej z doświadczaniem umierania. Ujmowane jest ono tutaj z perspektywy podmiotu stojącego w obliczu własnej śmierci, z perspektywy ludzi konfrontujących się ze śmiercią swoich bliskich oraz z perspektywy osób opiekujących się umierającymi (lekarzy, pracowników opieki paliatywno-hospicyjnej). Autor wskazuje również kierunki przyszłych badań, które prawdopodobnie już niedługo znajdą się w kręgu zainteresowań tanatopsychologii.

Opisywana publikacja zawiera również artykuły, w których szczegółowej i wnikliwej analizie zostały poddane trzy różne koncepcje odniesienia człowieka do śmierci oraz sposobu jej doświadczania. Joanna Mikołajczyk (*Kazimierza Dąbrowskiego koncepcja śmierci*) prezentuje koncepcję śmierci według Kazimierza Dąbrowskiego. Dla lepszego zrozumienia jego myśli przywołuje przyjęty przez niego sposób ujmowania osobowości, a także odnosi się do relacji między lękiem przed śmiercią i kształtowaniem się osobowości. Siostra Agnieszka Zauchara (*Lęk śmierci według Antoniego Kępińskiego*) przybliży koncepcję lęku przed śmiercią. Antoni Kępiński stworzył koncepcję odbiegającą od innych, gdyż (jak podaje autorka artykułu) paradoksalnie więcej w niej życia niż śmierci (s. 111). Trzecim podejściem teoretycznym ujmującym odniesienie człowieka wobec śmierci jest podejście egzystencjalno-analityczne, którego charakterystykę przedstawia ks. Marian Wolicki (*Człowiek wobec śmierci w ujęciu egzystencjalno-analitycznym*).

W pierwszej części omawianej publikacji, dotyczącej rozważań teoretycznych, znajduje się również artykuł ks. Mariana Stepulaka. Wskazuje on i analizuje problemy etyczno-zawodowe pojawiające się u osób zajmujących się chorymi terminalnie. Choć tytuł – *Problemy etyczno-zawodowe psychologa klinicznego pracującego z chorymi terminalnie* – mógłby sugerować, iż autor będzie się jedynie koncertował na dylematach etycznych tej grupy zawodowej, to już wstępna analiza treści wskazuje, że tak nie jest. Prezentowane rozważania są szczególnie aktualne nie tylko dla całego personelu medycznego, wspomagającego funkcjonowanie chorych terminalnie, lecz również dla innych osób mających kontakt z tego typu chorymi.

Artykuły zawarte w drugiej części publikacji, pt. „Badania i praktyka”, są prezentacją konkretnych badań empirycznych, w których analizowana jest postawa wobec śmierci oraz sposób myślenia o niej. Opisane zostały także wyniki badań empirycznych, wskazujących na relacje między doświadczaniem śmierci a innymi zmiennymi psychologicznymi, takimi jak religijność, style myślenia religijnego, narcyzm, poczucie bezpieczeństwa, empatia. Umieszczone są tu również artykuły opisujące rozwój ruchu hospicyjnego w Polsce oraz wskazujące na specyficzne cechy osób zaangażowanych w opiekę hospicyjnopaliatywną.

Artykuł o. Mirosława Bartosa (*Poczucie bezpieczeństwa a postawa młodzieży wobec śmierci*) traktuje o związkach zachodzących między poziomem poczucia bezpieczeństwa a postawami młodzieży wobec śmierci. Poczucie bezpieczeństwa charakteryzowane jest na potrzeby tej pracy jako wypadkowa trzech wymiarów: poczucia bliskości, poczucia stabilności oraz poczucia zaufania do siebie. Uzyskane wyniki jednoznacznie wskazują na istnienie istotnych powiązań poczucia bezpieczeństwa badanej młodzieży z zaledwie jednym wymiarem postawy wobec śmierci, a mianowicie z grozą – jako czynnikiem powodującym uświadomienie sobie lęku wobec śmierci.

Ojciec Jan Bielecki, w rozważaniach pt. *Lęk przed śmiercią, poczucie sensu życia, empatia i poczucie zadowolenia u pracowników opieki paliatywnej*, próbuje wyodrębnić cechy, które są charakterystyczne dla osób zatrudnionych w opiece paliatywno-hospicyjnej. Na podstawie badań empirycznych dokonuje interesującego porównania tych osób z przedstawicielami innych zawodów, dzięki czemu dochodzi do wniosku, iż praca z osobami terminalnie chorymi, umierającymi, wiąże się ze specyficznym sposobem myślenia i funkcjonowania.

W artykule ks. Franciszka Głoda pt. *Postawy katechizowanej młodzieży wobec cierpienia i lęku* analizie został poddany sposób myślenia młodzieży. Opisywane badania, co podkreśla sam autor, nie są rozbudowane pod względem statystycznym, ale mają jedynie charakter sondażowy i wskazują na pewne tendencje w postrzeganiu cierpienia i śmierci. Pozwalają jednak stwierdzić, iż badana młodzież postrzega śmierć przede wszystkim jako coś naturalnego, wzbudzającego strach, a także odległego. Cierpienie jest natomiast opisywane jako uszlachetnienie, jako coś nieuniknionego, budzącego strach i współczucie.

Kolejny artykuł, w którym ujmowane jest odniesienie dzieci i młodzieży do śmierci, to praca ks. Romualda Jaworskiego i Piotra Świerszcza, zatytułowana *Stosunek dzieci i młodzieży do śmierci*. Analizy opisane przez autorów oparte są na danych zgromadzonych dzięki skonstruowanej i opisanej przez nich ciekawej metodzie kwestionariuszowej. Pozwala ona na ujęcie stosunku wobec śmierci w kilku wymiarach: stosunek do śmierci w ogólności, stosunek do własnej śmierci, stosunek do śmierci osób bliskich, stosunek do śmierci osób obcych, stosunek do śmierci widzianej na ekranie oraz stosunek do śmierci zwierząt. Badacze silnie akcentują praktyczny aspekt zaprojektowanych i przeprowadzonych przez siebie badań. Podają oni bowiem konkretne wskazówki o charakterze pedagogicznym, adresowane zwłaszcza do osób mających kontakt z młodzieżą (rodziców, nauczycieli, psychologów, duszpasterzy i katechetów), wspomagających rozwój właściwego myślenia na temat śmierci.

Ciekawym artykułem tej części publikacji jest praca ks. Bronisława Grulikowskiego i ks. Leszka Jażdżewskiego pt. *Religijność w sytuacji zagrożenia śmiercią – analiza prze-*

żyć Kaszubów zmuszonych do służby w Wermachcie. Opisane są tutaj nie tyle relacje między postawą wobec śmierci i religijnością, ile funkcjonowanie religijne w konkretnej sytuacji zagrożenia życia, zagrożenia śmiercią u Kaszubów zmuszanych do służby w Wermachcie. Analizy tu prowadzone zasługują na uwagę nie tylko z powodu poruszanego tematu. Interesujący jest także sposób ich prowadzenia. Nie są to bowiem badania o charakterze ilościowym, ale bardziej o charakterze jakościowym. Materiał badawczy stanowią tutaj dane zebrane od 60 Kaszubów (są to informacje z ankiet, dokumenty, pamiętki z okresu II wojny światowej), zmuszanych do służby w Wermachcie. Analizy prowadzone w tym artykule obejmują szerszy kontekst historyczny, uwzględniający informacje pochodzące z różnych obszarów wiedzy.

Temporalny wymiar religijności – to artykuł ks. Marka Jarosza, który różni się zasadniczo od pozostałych artykułów zawartych w publikacji. Nie ma w nim bowiem bezpośredniego odniesienia człowieka do śmierci. Przedmiotem prowadzonych przez autora rozważań jest religijność, ujmowana ze szczególnym wyakcentowaniem jej komponentu temporalnego. Prowadzone przez Autora wnioski teoretyczne (nawiązujące do literatury przedmiotu) pozwala mu na stwierdzenie, iż typologia orientacji temporalnych może znajdować swoje odbicie w odniesieniu do przedmiotu religijnego w postaci religijności zaktualizowanej i niezaktualizowanej. W dalszej części pracy ks. Jarosz próbuje empirycznie zweryfikować tezę o niedojrzałości religijności niezaktualizowanej, o dojrzałości religijności zaktualizowanej. Stara się również wyodrębnić specyficzne powiązania cech osobowości z tymi dwoma rodzajami religijności.

Artykuł ks. Jerzego Szymoła pt. *Narcyzm a postawa wobec śmierci* to na pierwszy rzut oka poszukiwanie wzajemnych relacji między zmiennymi, które wydają się psychologicznie bardzo odległe. Autor jednak w sposób jasny i czytelny wskazuje konkretne argumenty, pozwalające na analizę relacji między narcyzmem a postawą wobec śmierci ujmowaną Skalą Postaw wobec Śmierci J. Makselona. Walorem prezentowanych badań jest również sposób rozumienia zarówno samego narcyzmu, jak i postaw wobec śmierci. Zjawiska te są bowiem ujmowane wielowymiarowo; w ramach narcyzmu analizowane są takie szczegółowe wymiary, jak podziw, przywództwo, próżność, samowystarczalność. Natomiast w ramach postaw wobec śmierci – takie dymensje, jak konieczność, centralność, tajemniczość, wartość, groza, tragiczność, destrukcyjność, absurdalność. Opracowana przez Autora macierz korelacji między tymi zmiennymi pozwala na odkrycie i opis wielu ciekawych zależności wskazujących, iż specyficzne dymensje narcyzmu wiążą się z innymi odniesieniami do śmierci oraz przemijania.

Artykuł Hanny Klimaszewskiej i ks. Cezarego Opalacha pt. *Wolontariat hospicyjny – analiza psychologiczna na przykładzie lubelskiego hospicjum dla dzieci* zmierza do określenia specyficznych cech osób angażujących się w wolontariat hospicyjny. Autorzy w swojej pracy obszernie charakteryzują specyfikę wolontariatu, odnosząc się do rozwoju tej formy pomocy w Polsce oraz specyficznych aktów prawnych traktujących na temat wolontariatu. Po ukazaniu tła historyczno-prawnego rozpoczyna się właściwa część rozważań, w których szczegółowej analizie poddane są cechy osobowościowe, religijne oraz rodzinne, które mogą sprawiać, że osoby decydują się na wolontariat hospicyjny. Badaczom udaje się wyodrębnić kilka cech, które – jak twierdzą – są związane z pracą w charakterze wolontariusza. Uzyskane wyniki wskazują również na obszary, w których wolon-

tariusze powinni być wspierani, tak aby chcieli się jeszcze pełniej i dojrzej angażować w prace na rzecz innych.

Następny artykuł, napisany przez Jolantę Stokłosę, pt. *Rozwój ruchu hospicyjnego w Polsce* również dotyczy pracy hospicyjnej. Odróżnia się on od innych artykułów tym, że nie stanowi prezentacji badań empirycznych, ale jest próbą opisu historii opieki hospicyjnej, ze szczególnym uwzględnieniem jej rozwoju w Polsce. Autorka charakteryzuje początki ruchu hospicyjnego w Polsce, opisując kolejne etapy jego rozwoju, przyczyniające się do wzrostu placówek hospicyjnych. Na koniec swoich rozważań próbuje odnieść się do kwestii przydatności hospicjów i potrzeby ich dalszego rozwoju.

W dwóch ostatnich artykułach zawarte w opisywanej publikacji ujmowane są relacje postaw wobec śmierci ze zmiennymi, które ogólnie można by nazwać religijnością. W pierwszym z nich (*Religijne style poznawcze a postawy wobec śmierci*) Jacek Śliwak określa wzajemne relacje między stylami myślenia religijnego (ortodoksja, relatywizm historyczny, krytyka zewnętrzna), wyodrębnionymi przez Dirka Hutsebauta i zoperjonalizowanymi w metodzie Post-Critical Belief Scale, a postawami wobec śmierci, ujmowanymi Skalą Postaw wobec Śmierci (podobnie jak w opisywanym wcześniej artykule ks. J. Szymołona). Walorem badań zaprezentowanych przez Śliwaka jest to, iż są to jedne z pierwszych badań, w których wykorzystywana jest metoda Post-Critical Belief Scale. Zastosowanie tej metody wskazuje bowiem na nieco inny przedmiot badań, a mianowicie na myślenie religijne, a nie – jak było dotychczas w Polsce – na religijność. Drugi artykuł – *Religijność a postawa wobec śmierci u osób przewlekle chorych* – autorstwa ks. Mariana Wandrasza jest próbą określenia specyficznych relacji między natężeniem poszczególnych wymiarów postawy religijnej a określonego rodzaju wymiarami postawy wobec śmierci. Autor prowadzi ciekawe rozważania dotyczące wzajemnych relacji między analizowanymi zmiennymi. Szkoda jednak, że powiązania te nie są udokumentowane w postaci konkretnych wartości liczbowych.

Podsumowując, na publikację pod redakcją ks. Józefa Malselona warto zwrócić uwagę, gdyż przybliży ona stosunkowo słabo reprezentowaną w polskiej literaturze psychologicznej tematykę śmierci, umierania, żałoby. Prezentuje najbardziej istotne elementy wiedzy z zakresu tanatopsychologii (konceptje, teorie, główne obszary badań). Zawiera również wiele praktycznych wskazówek wynikających z teorii oraz z prowadzonych badań empirycznych, które mogą być z powodzeniem zastosowane w pracy hospicyjno-paliatywnej oraz w pracy duszpasterskiej i pedagogicznej, wspomagającej kształtowanie dojrzałych postaw wobec śmierci. Jest również pozycją, która może dotrzeć do szerszej grupy odbiorców, nie tylko psychologów, za sprawą prostego, jednoznacznego, pozbawionego przesadnej ilości naukowych terminów i określeń języka.

Michał Wiechetek

Katedra Psychologii Społecznej i Psychologii Religii KUL